MALLIES, H.C.

OPMERKINGEN OVER DE BRONNEN VOOR DE BEOEF-[illegible] DER [illegible]

XXII:-
302

XXII:-
302

PERPUSTAKAAN NASIONAL

Item ID: 0000 3801 4639
PERPUSTAKAAN NASIONAL RI.
Tanggal : 6 Maret 2012
No. Induk : 19866/PN-MUSEUM/'12
BIB - ID : 0010-08230 20032
Beli / Hadiah : Ex. Museum

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

XXII

OPMERKINGEN OVER DE BRONNEN VOOR DE BEOEFENING DER KERKGESCHIEDENIS VAN NEDERLANDSCH OOST-INDIË.

DOOR

H. J. HALLES.

Groot was mijne verrassing, toen ik onverwachts verhinderd de voorlaatste Vergadering bij te wonen, uit het Verslag in de Staats-Courant kennis kreeg van de mededeeling van ons geëerd medelid, den Heer KOENEN, over den door hem ondernomen arbeid. Ofschoon ik niet noodig had geacht dit openlijk aan te kondigen, heb ik er toch ook nooit een geheim van gemaakt, wisten velen mijner vrienden, dat ik mij onder anderen ook met een soortgelijken arbeid sedert ruim twintig jaren bezig hield. Meermalen had ik aanleiding, aan velen, eens naar ik meen zelfs aan den Heer KOENEN, op ontvangen aanvrage, naar mijn vermogen eenige inlichting uit dat gedeelte mijner studiën te geven, of waar de gelegenheid zich aanbood, enkele punten daarvan ter sprake te brengen; tweemalen zelfs, eens te Amsterdam, later te Utrecht, dit belangrijk onderwerp in afzonderlijke lessen met eenige studenten te behandelen. Bij mijne nasporingen was mij tot dus verre gebleken, dat althans twee verdienstelijke mannen, de Heer P. C. VAN DER MEER VAN KUFFELER, thans Predikant te Samarang, en de Heer

BAT. GENOOTSCHAP VAN K.EN W.

J. F. G. BRUMUND [illegible] te Batavia, zich met soortgelijke [illegible] wilden bezig houden. Een nieuwen onderzoeker van [illegible] de waarheid [illegible] ijver, als den Heer KOENEN, mede op dit [illegible] veld werkzaam te zien, kan niet anders dan [illegible] zijn voor ieder, dien het hooge belang der zaak, meer dan de vrucht van eigen arbeid ter harte gaat. Dat hetzelfde onderwerp op verschillende wijze kan opgevat en behandeld worden, bleek mij ook hier, uit het verschil in de aanleiding en het doel van het onderzoek bij den Heer KOENEN en bij mij. De Heer KOENEN schijnt vooral tot zijne nasporingen gedrongen te zijn door de beschuldigingen, die buitenlandsche schrijvers tegen onze voorouders hebben ingebragt, en meent hen door de resultaten van zijn onderzoek tot billijker waardering te zullen brengen. Mij is het oordeel en vooroordeel der buitenlanders op zich zelf tamelijk onverschillig. In den regel bestaat er bij vreemden weinig andere belangstelling in de kennis onzer koloniën, dan waar zij met eenig zelfzuchtig doel is verbonden. Het was waarlijk niet zoo zeer zuivere liefde voor de wetenschap, of bewondering voor de wijsheid der Nederlanders, gelijk somtijds ons bestuur in Indië scheen te meenen, die het hoofddoel was der talrijke Fransche, Engelsche, Amerikaansche, Oostenrijksche enz. onderzoekingstogten in den O. I. Archipel. Slechts daar heeft het oordeel van buitenlanders voor mij bijzondere waarde, waar zij somtijds op onpartijdiger standpunt staande, de zaken juister beschouwden en beoordeelden, dan eigene bekrompenheid en vooroordeel dit toelieten; waar zij niet, door dwang of vrees weêrhouden, zaken aan het licht bragten, die ten onzent het noodlottig stelsel van geheimhouding trachtte te verbergen. In dien zin is, naar ik meen, van somnige vroegere buitenlandsche schrijvers nog wel iets op dit gebied te leeren. Het blinde vooroordeel van vele hedendaagsche

buitenlanders, uit onkunde geboren, door naijver gevoed, te willen wegnemen, zal, mijns inziens, wel meestal vruchteloos blijken.

Het zij mij vergund, hier iets van de beginselen, die ik gemeend heb te moeten volgen, van den weg, dien ik in mijne veeljarige nasporingen heb bewandeld, van de bronnen, door mij gebruikt, of noch steeds vruchteloos gezocht, kortelijk te vermelden. Welligt kan dit aanleiding geven tot nuttige teregtwijzing en leering voor mij zelven, tot het vinden van lang gezochte of mij nog onbekende hulpmiddelen, misschien ook anderen den weg tot onderzoek op dit uitgestrekte veld gemakkelijker maken.

Naar mijne overtuiging is het Christendom, dat groote middel tot ontwikkeling en heil des menschdoms, den volkeren gegeven om daarvan gebruik te maken tot hunne geestelijke verlossing en volmaking: hangt van dat gebruik bovenal hun toestand, hun meerdere of mindere ontwikkeling, hun kracht en welvaart af. Meer in het bijzonder geldt dit voor die volkeren, die, op welke wijze dan ook, magt en invloed over anderen verkregen. Eene heerschappij van een volk over een ander alleen tot magtsbetooning, tot voordeelverkrijging, uit het regt van den sterkste geboren, tot zelfverrijking gevoerd, is, naar mijne overtuiging, niet alleen onchristelijk, maar onmenschelijk, moet evenzeer voor den overheerscher, als voor den overheerschte verderfelijk worden, kan onmogelijk vast en duurzaam zijn. De heerschappij van een Christelijk over een niet-Christelijk, van een hooger ontwikkeld over een minder ontwikkeld volk kan en mag alleen de heilige taak van opheffing en beschaving zijn, en de geschiedenis der buitenlandsche vestigingen moet steeds het antwoord geven op de oude vraag: wat hebt gij met uwen broeder gedaan? Hoe hebben de Christelijke volken, die met dat gedeelte der wereld, den Oost-Indischen Archipel, sedert drie en een

halve eeuw in aanraking kwamen, elkander daar opvolgden, hun magt en invloed daar steeds uitbreidden, aan hunne hoogere roeping beantwoord? Wat waren de beginselen, drijfveeren en bedoelingen, die hen bestuurden? Welke hoogere, geestelijke en zedelijke krachten zijn daar werkzaam geweest en met welke gevolgen? Wat vonden de Christelijke overheerschers daar te doen, wat hebben zij gedaan, wat is daar nu nog te doen? Deze vragen moet bovenal de geschiedenis des Christendoms in den Indischen Archipel trachten te beantwoorden, door grondig en onpartijdig onderzoek van het voorledene, door naauwkeurige opsporing van alle bijzonderheden, door ontdekking van tal verborgene of onbekende zaken, door opene vermelding van het goede en kwade, van gebrekkige en verkeerde pogingen zoowel, als van de regte en doelmatige middelen, trachten mede te werken, den weg zoeken aan te wijzen tot oplossing van een der onafwijsbaarste en heiligste roepingen: ook hier moet de geschiedenis de trouwe spiegel van het voorledene, de leermeesteresse der toekomst zijn.

Toen ik dit onderzoek begon, was de geschiedenis der Christelijke Kerk in den Oost-Indischen Archipel uitsluitend mijn doel. Bij het nasporen der bronnen voor dat onderwerp ontdekte ik echter een aantal bouwstoffen tot de geschiedenis van vele nog weinig, of in het geheel niet bekende Hollandsche Hervormde Kerken in het buitenland, zoo als van de Hollandsche gemeenten in Rusland, te Moskou, Thoela, Archangel, Petersburg enz.; in de Levant, te Constantinopel, Smirna, Aleppo; in Amerika, in Nieuw-Nederland, Brazilië, Guiana, Suriname, de West-Indische eilanden; in Afrika, in Angola, de Kust van Guinea, de Kaap de Goede Hoop; op Ceilon en op het vaste land van Indië. Hoe verschillend toch de handelsmaatschappijen waren, van waar die vestigingen uitgingen, steeds was daarmede ook de overplanting en bewaring der Hervormde Evange-

[illegible] en de zorg voor al de kerkelijke [illegible] anders in zoo verschillende streken der [illegible] door dezelfde collegiën en be- [illegible]. Van daar zijn er dan ook voorbeelden, [illegible] predikant vroeger in Angola geplaatst, later in [illegible] werkzaam was, dat een ander, die in de Molukken [illegible] naar Curaçao, anderen uit Nieuw Ne- [illegible] gezonden. Bij mijne vele an- [illegible] het welligt veiliger geweest, die [illegible] te spreken om mij tot het groote ge- [illegible] Indischen Archipel te bepalen, maar [illegible] zoo verschillenden en nog zoo wei- [illegible] was mij te aantrekkelijk, dan dat ik, [illegible] in staat te zullen zijn iets zamen- [illegible] deelen, mij ook van die an- [illegible] zou hebben kunnen ontslaan. Bij deze [illegible] naar het voorbeeld van [illegible] vestigend de aandacht op den Oost- [illegible] o vestigen.

Om [illegible] aan de komst en heerschappij der [illegible] Indischen Archipel goed te leeren waar- [illegible] [illegible] een toestand, vooral de godsdienstige gesteldheid der talrijke volken in die eilan- den-wereld te kennen, daarvoor ontbreken ons nog grootendeels voldoende bouwstoffen. Wel weten wij, dat bij de komst der Portugeezen in Indië, zelfs nog omtrent eene eeuw later, bij de eerste scheepstogten der Hollan- ders naar het Oosten, op Java, Sumatra, Borneo, Celebes enz. veel gemeenschappelijks verraadt, dan tegenwoordig, dat toen verschillende heidensche godsdiensten in meer oorspronkelijken vorm dan thans in den Archipel waren verspreid, maar weinig is nog bekend geworden, laat zich nog wel niet met juistheid bepalen. Aan de kennis van kusten en landen, van natuur- en handelsvoortbrengsels,

aan de kennis van den bodem, van [illegible] en zeerenrijk in Neêrlandsch Indië is in de [illegible] de laatste vijftig jaren veel—, aan de kennis van [illegible] van het hoogste in den mensch, waar [illegible] moet worden, aan de kennis der God[illegible] lende inlandsche volken, is nog altoos [illegible] Niet alleen aan de regeringen, maar [illegible] het Christendom wilden verspreiden, [illegible] vele andere landen, ook in Nederlandsch Oost-Indië [illegible] groote oneer en schade geweest, dat [illegible] studie der volkeren, van hunne taal, [illegible] instellingen, met zoo groote onverschilligheid [illegible] of in dwazen hoogmoed en traagheid verzuimd [illegible] en daardoor zich zelven den voornaamsten weg tot heilzamen invloed hebben afgesneden. Dat verzuim [illegible] zoowel de Portugezen, als de Nederlanders, het [illegible] Staat en Kerk, zoowel onder de Oost-Indische Compagnie, als nog heden onder het nieuwe Nederlandsche bestuur, en schoon minder welligt in het oog vallende, zijn de gevolgen van dit verzuim tot op dezen dag hoogst nadeelig geweest. Tot de kennis der geschriften over de Mohammedaansche godsdienst, in den Indischen Archipel verspreid, heeft onlangs de Heer G. K. NIEMANN in zijne *Inleiding tot de kennis van den Islam*, eene belangrijke bijdrage geleverd. Of er onder de inlandsche volken vele geschriften bestaan, gericht tegen de Christenen en de Christelijke godsdienstoefening, waag ik niet te beslissen. In het Arabisch [illegible] welligt de korte vermelding van de [illegible] van Malâka door de Portugezen in de Sejara Malajoe, het [illegible] van de bekeering van duizend Christenen op [illegible] tot den Islam, waarschijnlijk uit het Arabisch [illegible] en uit hetzelfde tijdperk de geschriften tegen het Christendom van den afgevallen renegaat SABAT in het Javaansch [illegible] van Hadji AHMED [illegible] hiertoe gelegd worden.

Voor ons Ne
des Christendoms
der ware Gerefo
deren plagten te
deze te verstaan,
opklimmen. Nie
Christelijke Holl
vóór hunne kom
hoofdpunten hun
láka en in de M
sche Kerk nog
uitoefende, aan
Die Portugesche
Indischen Archip
ook haar aard e
gebaand voor de
Roomsche Kerk,
de overwinninge
leenheerschende
en verdrongen,
len trachtte die
zetten, zoekt zij
weder ginds te
veelomvattende
Portugesche, of
heeft eigenaardig
weinig toegankel
heid gelegen om
zeer eenzijdige
passen. Om va
ik opmerken, da
schiedschrijvers v
Afonso Dalboqu
dia, door zijn'

Voor ons Nederlanders heeft natuurlijk de verbreiding des Christendoms door ons voorgeslacht, de voortplanting der ware Gereformeerde leer in Ned. O. I., gelijk de Vaderen plagten te zeggen, het meeste beteekenis. Maar om deze te verstaan, moeten wij vroeger in de geschiedenis opklimmen. Niet op een onontgonnen akker kwamen de Christelijke Hollanders, maar omstreeks eene eeuw lang vóór hunne komst hadden reeds de Portugezen op de twee hoofdpunten hunner magt in dat deel der wereld, te Maläka en in de Molukken, met al de kracht, die de Roomsche Kerk nog destijds bij uitsluitend Roomsche volken uitoefende, aan de verbreiding des Christendoms gearbeid. Die Portugesche periode van Christelijken arbeid in den Indischen Archipel is eene niet onbelangrijke, die, hoe dan ook haar aard en invloed mag geweest zijn, den weg heeft gebaand voor de Nederlanders. Al werd die arbeid der Roomsche Kerk, na een eeuw van alleenheerschappij, door de overwinningen der Hollanders en den invloed der alleenheerschende Hervormde Kerk schier overal tegengegaan en verdrongen, langs velerlei wegen, door allerlei middelen trachtte die Kerk in het geheim haren arbeid voort te zetten, zoekt zij in onze dagen met nieuwe kracht zich weder ginds te verheffen en den weg te banen tot hare veelomvattende bedoelingen. Die oude geschiedenis der Portugesche, of liever Roomsche Kerk in Neêrl. O. I. heeft eigenaardige bezwaren, deels in de gebrekkigheid en weinig toegankelijkheid der bronnen, deels in de moeijelijkheid gelegen om de kritiek op dié schaarsche, maar meestal zeer eenzijdige en eigenaardig gekleurde berigten toe te passen. Om van het laatste nu niet te gewagen, moet ik opmerken, dat bij de voornaamste Portugesche geschiedschrijvers van Indië, zoo als in de *Commentarios de Afonso Dalboquerque capitão geral & governador da India*, door zijn' zoon in 1556 f°. uitgegeven, (laatste uit-

gave: Lisboa, 1774, 4 deelen. kl. 8°.); bij JOÃO DE BARROS, in zijn *Asia, dos feitos que os Portugueses fizeram no descobrimento e conquista dos mares e terras do Oriente*, 1552 sqq. f°., (de laatste uitgave: Lisboa, 1777 en 1778, 8 deelen in 8°.), en den voortzetter van zijn werk: DIOGO DO COUTO, 1602 sqq., (laatste uitgave 1778—1788. 14 dln. in 8°.); bij FERNÃO LOPES DE CASTANHEDA, *Historia do descobrimento e conquista da India pelos Portugueses*, 1551 sqq. 4°. (laatste uitgave: Lisboa, 1833. 7 dln. 4°.); bij den weinig zelfstandigen Spaanschen schrijver MANUEL DE FARIA Y SOUSA, in zijne *Asia Portuguesa*. Lisboa, 1666. 3 voll. f°., de staatkundige geschiedenis zoo zeer op den voorgrond treedt, dat de godsdienstige niet tot haar regt is gekomen. Eenigzins anders is dit bij den Italiaanschen Jezuïet JO. PETRUS MAFFEJUS in zijne *Historiarum Indicarum libri XVI*. Florentiae, 1588 f°. en dikwerf later herdrukt, het best in zijne *Opera omnia latine scripta*. Bergomi, 1747, 2 t. 4°. Niet onbelangrijke bijzonderheden bevat het werk van den Franschen Jezuïet JOSEPH FRANÇOIS LAFITAU: *Histoire des decouvertes et conquestes des Portugais dans le Nouveau Monde*. Paris, 1736. 4 voll. 8°. en het beroemde werk van den Spaanschen Geschiedschrijver der Molukken BARTOLOME LEONARDO DE ARGENSOLA: *Conquista de las islas Malucas*. Madrid, 1609. f°.

De verbreiding des Christendoms in dit tijdvak geschiedde schier uitsluitend door de geestelijke orden, en het is dus in de geschiedenis dier orden, dat bovenal het licht moet worden gezocht. Ongeloofbijk echter en onverklaarbaar is het, hoe zeer die geschiedenis, misschien wel de schoonste bladzijde in de gedenkrollen der nieuwe Roomsche Kerk, in die Kerk zelve is verwaarloosd. Overal ontmoet men gapingen, tekens ontbreken de berigten. Op mijne aanvragen in Portugal naar een onderzoek omtrent enkele punten in de archieven werd mij geantwoord, dat daar

weinig of niets meer aanwezig was, ofschoon ik sedert, ook door het voorbeeld van Prof. KUNSTMANN te München, ben bevestigd in mijn vermoeden, dat zoo goed werd gezocht, en het ware te wenschen, dat onze regering eens goed liet zoeken, daar nog veel zou te vinden zijn, wat voor de kennis en geschiedenis van den O. I. Archipel van belang ware te achten. Vooral in Spanje hoopte ik eenig licht uit de oude archieven der geestelijke orden te kunnen verkrijgen. Op mijne aanvrage antwoordde mij de Madridsche Hoogleeraar SERAFIN E. CALDERON het volgende: „de berigten omtrent den arbeid der Katholieke beschaving in Indië en Amerika, nedergelegd in de chronijken der godsdienstige orden, in de levens en reizen der heiligen en der zendelingen, in hunne linguistische werken en in hunne gedrukte en onuitgegeven brieven, zijn in Spanje sedert ruim 50 jaren verdwenen. Vroeger was er geen klooster van eenige vermaardheid, dat geene verzameling dier gedenkstukken bezat en wat op de eene plaats ontbrak, werd ligt elders bij de orde gevonden. Al die geschriften en boeken zijn verbrand of in de handen der kruideniers- en papierfabrikanten verloren gegaan." — Maar zijn de bronnen dier geschiedenis nog slechts ten deele aanwezig, nog moeijelijker wordt het onderzoek door de bezwaren om de overgebleven gedenkstukken, hier en daar in enkele groote boekerijen in het buitenland verscholen, te zien te krijgen. Straks zal ik iets over onze openbare bibliotheken moeten zeggen, hier zal ik slechts opmerken, dat op de meesten in ons vaderland voor de geschiedenis der orden in de Roomsche Kerk bijna alles ontbreekt. Ook elders was ik niet altoos even gelukkig. Nog in het vorige jaar zocht ik in de *Bibliotheque Impériale* te Parijs naar een aantal werken over dit onderwerp, maar vond ik, wel weinig kennis en wellevendheid bij de beambten, maar niets van de verlangde boeken. Na jaren lange, ten

deele nog altoos vruchtelooze pogingen, mogt ik althans een aantal der voornaamste werken te zien verkrijgen of magtig worden. Een korte aanduiding dier bronnen, zoowel der mij bekende, als van die mij nog onbekend zijn gebleven, zal hier niet ondienstig zijn *).

Al moge er verschil zijn, welke onder de geestelijke orden het eerst in den Indischen Archipel is doorgedrongen, door de faam harer werkzaamheid is de orde der Jezuïten gewoon de andere te overschaduwen, en zullen wij dus daarom ook het eerst van die orde gewagen, tot wier stichters de man behoort, wiens zendingsarbeid een zoo grooten naam onder het nageslacht heeft achtergelaten. Bij het verlies van heerschappij, dat de Roomsche Kerk in de XVI^de^ eeuw in Europa had geleden, was het, gelijk weder in onze dagen, een der hoofdbedoelingen van de orde van JEZUS, elders daarvoor vergoeding te zoeken en een nieuw gebied voor den Paus te veroveren. FRANCISCUS XAVERIUS, al heeft latere overdrijving zijne waarlijk groote figuur door ongerijmde sprookjes en fabelen schier belagchelijk gemaakt, is zeker een der merkwaardigste personen uit dit tijdvak in Nederlandsch Oost-Indië. Zijn arbeid te Maláka en in de Molukken (van September 1545 tot Junij 1547) is beter nog dan bij de beste onder zijne tallooze Roomsche levensbeschrijvers, HORATIUS TURSELLINUS †) en JOAM DE LUCENA §), uit zijne eigene brieven te kennen. Om niet van de eerste, zeker om

*) Sedert ik dit schreef, mogt ik het grootst gedeelte mijner vacantie in dit jaar in het Britsch Museum te Londen doorbrengen en daar een aantal werken vinden en raadplegen, die ik hier nog als onbekend moest vermelden.

†) *De vita* FRANCISCI XAVERII *libri* VI. Coloniae, 1610. 8°. en dikwerf elders.

§) *Historia da vida do Padre S.* FRANCISCO DE XAVIER. Lisboa, 1788. 2. voll. 12°.

verschillende redenen gewigtige, maar schier geheel verdwenen uitgave van sommige zijner brieven *) te gewagen, zoo moet ik ter loops opmerken, dat de beste onder de latere verzamelingen zijner brieven, die te Bologna is uitgegeven, zoo veel ik weet, in geen enkele openbare Bibliotheek in ons land is te vinden. Voor de geschiedenis der orde in het algemeen zijn van belang de *Litterae annuae S. I.*, sedert 1583 achtervolgens te Rome, Napels, Lyon, Antwerpen, Douai, Dillingen en Praag uitgegeven, die jaarlijksche Verslagen bevatten uit schier ieder gebied der zending. Maar in deze, zoo ver ik ze heb kunnen raadplegen, komen weinig berigten over den Indischen Archipel voor †). De verzamelingen, afzonderlijk uitgegeven onder den titel van *Epistolae Indicae, Japanicae*, enz. loopen slechts over een zeker getal jaren, bevatten slechts enkele brieven uit den Indischen Archipel en zijn blijkbaar onvolledig, zoodat ik vermoed, dat er nog enkele mij onbekende uitgegeven verzamelingen, zeker nog vele ongedrukte brieven uit die zending zullen zijn. Het bekende werk van de H.H. AUGUSTIN EN ALOIS DE BACKER, *Bibliothèque des Écrivains de la Compagnie de Jésus*. Liége, 1853—1861. VII t. 8°. geeft ze tot dus verre niet afzonderlijk op, en heeft zelfs sommige mij bekende brieven nog niet vermeld. Eene opgave van al de brieven der Jezuïten, na den tijd van XAVERIUS, uit den O. I. Archipel geschreven, of waarin berigten over dat arbeidsveld voorkomen, voor zoo verre ik die tot nu toe in de mij toegankelijke briefverzamelingen heb leeren kennen, zal ik

*) I.: *Cartas que os padres e irmãos da Companhia de Jesus, que andão nos reynos de Japão escreverão aos da mesma Companhia da India e Europa, des o anno de* 1549 *ate o de* 1566. Coimbra, 1570, 4°. en in de uitgave: Evora, 1598.

†) Ik heb slechts de jaren 1582, 1584, 1585, 1600—1605, 1608, 1610—1614, 1650—1654 kunnen doorzien.

als bijlage hier achter voegen. De hoofdinhoud der vroegere brieven is medegedeeld in de zonder vermelding van zijn naam door J. P. MAFFEJUS bewerkte Latijnsche vertaling: *Rerum a Societate Jesu in Oriente gestarum ad annum usque a Deipara Virgine MDLXVIII, Commentarius Emanuelis Acostae Lusitani recognitus et latinitate donatus* etc. Dilingae, 1571. kl. 8°. en later meermalen herdrukt; beter nog en tot het einde der XVI^de^ eeuw voortgezet in het werk van den Franschen Jezuïet P. PIERRE DU JARRIC, *Histoire des choses plus memorables advenues tant es Indes Orientales, que autres païs de la descouverte des Portugais, en l'establissement et progrez de la Foy Chrestienne et Catholique*, etc. Bordeaux, 1608—1610, 3 voll. in 4°., later in 1615 in het latijn verschenen te Keulen onder den titel: *R. P. PETRI JARRICI Tholosani Societ. Jesu, Thesaurus rerum Indicarum*, in 3 (of 4?) dln. in kl. 8°., dat door de latere schrijvers meest alleen is gevolgd. Bij dit werk moet ik opmerken, wat ook dikwerf van de uitgaven der brieven in verschillende talen geldt, dat de Latijnsche vertaling niet altoos naauwkeurig overeenstemt met den oorspronkelijken tekst. Zonderling, dat nog geen geleerde in Portugal, Spanje of Italië, waar misschien nog de autographa van vele dier brieven aanwezig zijn, aan eene nieuwe, volledige, naauwkeurige uitgave dier voor de zendingsgeschiedenis der Roomsche Kerk niet alleen, maar ook in vele andere opzigten gewigtige documenten schijnt gedacht te hebben. Meest alleen voor sprookjes en mirakelvertellingen is later die arbeid van geloof en zelfopoffering geëxploiteerd, maar zelden voor een nuttig doel. Een enkel voorbeeld willen wij hier aanvoeren. In het leven van XAVERIUS wordt berigt, dat hij te Malâka zijnde, zich de Maleische taal (anderen, zoo als TURSELLINUS l. l. p. 103 vermelden ook het Makassaarsch) zoozeer had eigen gemaakt, dat hij een Catechismus in die taal zou hebben opgesteld.

Van dat nuttige werk nu, welligt het eerste Christelijke geschrift in die taal, is zelfs in vroeger tijd en ook nu, waar ik ook heb laten onderzoeken, nergens eenig spoor meer te vinden, terwijl men na zijn dood zich uitsluitend met de overdrevenste vergoding van den bij zijn leven vaak miskenden man, met de laatste mirakelen door allerlei reliken, van hem afkomstig, heeft bezig gehouden. Waarlijk zijn voorbeeld, zijne lessen hebben in zijne Kerk veel blinde bewondering, niet altoos verstandige navolging gevonden. Evenmin heb ik iets bepaalds van den taalkundigen arbeid in het Maleisch en in de taal van Sijauw, een der Sangi-eilanden, door de Jezuïten FRANCISCUS MIEDES en HIERONYMUS RODRIGUES kunnen ontdekken. Het bekende werk van DAVID HAEX: *Dictionarium Malaico-Latinum et Latino-Malaicum*, te Rome, in 1631, in 4°. door de Congregatio de Propaganda Fide uitgegeven, is wel geheel uit Hollandsche bronnen geput. Voor een groot gedeelte der XVI^de^ eeuw vinden wij nog eenige berigten over den O. I. Archipel bij den Spaanschen Jezuït LOIS DE GUZMAN, in zijne *Historia de las Missiones que han hecho los religiosos de la Compañia de Jesus, para predicar el Sancto Euangelio en la India Oriental, y en los Reynos de la China y Japon*, in 2 dln. in kl. f°., in 1601 te Alcala uitgegeven, als ook in de algemeene geschiedenis der orde door NIC. ORLANDINUS, *Historia Societatis Jesu* (1540—56), waarvan ik alleen de voortzetting door SACCHINUS (1556—1564) Antw. 1620. f°. heb leeren kennen, maar de vervolgen door POSSINUS, JUVENCIUS en CORDARA even vruchteloos hier te lande heb gezocht, als het werk van den Portugeschen Jezuït FRANCISCO DE SOUSA: *Oriente Conquistado a Jesu Christo pelos Padres da Companhia de Jesus, da Provincia de Goa*. Lisboa, 1710. 2 t. f°. In de latere jaren, sedert het begin der XVII^de^ eeuw en de komst der Hollanders in O. I., schijnen de berigten meer geheim te zijn

gehouden, al werd ook de arbeid der Jezuïten nog lang hier en daar, zelfs met gevaar voor de heerschappij der Hollanders in de Molukken, in het verborgen voortgezet. De berigten door P. FERNÃO GUERREIRO, in zijn zoo zeldzaam geworden *Relação Annual das cousas que fizeram os Padres da Companhia de Jesus na India e Japão*, over de jaren 1600—1608, te Evora en Lissabon, 1603—1611 in 5 Dln. in 4°. uitgegeven, bevatten slechts in de laatste jaren belangrijke mededeelingen over den Indischen Archipel. In de bekende latere brief-verzamelingen, de *Lettres édifiantes et curieuses, écrites des Missions étrangères.* Paris, 1717—74, 32 voll. en later, als ook in der *Welt-bott* van P. STÖCKLEIN en KELLER, te Weenen en Grätz, 1758, in 36 dln., komen maar zelden eenige berigten voor, die den Indischen Archipel betreffen. Enkele bijzonderheden geven de *Voyages et Missions du Père* ALEXANDRE DE RHODES, *de la Compagnie de Jésus, en la Chine et autres royaumes de l'Orient*, het eerst te Parijs in 1653, in 4°., het laatst weder aldaar in 1854, in 8°. verschenen. Eenige niet geheel onbelangrijke opgaven vond ik in een Hs. van de Bibliothèque de Bourgogne te Brussel, waarop de Heer BAKHUIZEN VAN DEN BRINK de goedheid had mij te wijzen. Ook in de Archieven der O. I. Comp., die schatkamer voor de kennis van Oost-Indië, heb ik een en ander daartoe betrekkelijk aangetroffen, en zeker is aldaar nog veel over dat onderwerp voor den lateren tijd te vinden. Werken, welligt van eenig belang voor de kennis van dit deel der Jezuïten-zendingen, die ik nog niet heb kunnen raadplegen, zijn, behalve de reeds vermelde: BARTOLI, *Asiatica historia Societatis Jesus*, T. II. Lugd., 1667; — SUAREZ DE FIGUEROA, *Historia y anal relacion de las cosas que hizieron los Padres de la Compañia de Jesus por las partes de Oriente, los años passados de* 1607 *y* 1608. Madrid, 1614; — TANNER, *Societas Jesu usque ad sanguinem et vitae profusionem mi-*

litans. Pragae, 16
in Lusitania. Vien
lium S. J. in Lusi
et Graecii, 1726
Compañia de Jesu
2 voll. fº.

Ofschoon door
arbeid der ander
gering te achten.
in den Indischen
niet alleen veel
te mogen stellen,
harer zendingen
reldsche geestelijk
derling in strijd,
onder verschillend
de innerlijke inri
veld dier orde m
worden. Reeds s
Convent, in 1510
hunner zending i
Custodia van St.
eenigd, werden
scheiden en ontst
het begin der X
aantal kloosters
Nieuw-Spanje na
láka, waar zij i
collecten stichtte
van St. Francisc
vereenigd. Behal
vonden van hun
van den Indische

litans. Pragae, 1675; — FRANCUS, *Annus gloriosus S. J. in Lusitania.* Viennae, 1720; — FRANCUS, *Synopsis Annalium S. J. in Lusitania ab an.* 1540—1725. Aug. Vindel. et Graeciis, 1726; — FR. COLIN, *Labor evangelicus de la Compañia de Jesus en las islas Philippinas.* Madrid, 1749. 2 voll. fo.

Ofschoon door de faam der Jezuïten verduisterd, is de arbeid der andere orden in den Indischen Archipel niet gering te achten. Voor de werkzaamheid der Franciscanen in den Indischen Archipel zijn de mij bekende bronnen niet alleen veel spaarzamer te vinden, maar meen ik ook te mogen stellen, dat deze orde vooral de geschiedenis harer zendingen te veel heeft verwaarloosd. Met de wereldsche geestelijken, met andere orden, en vaak nog onderling in strijd, in verschillende afdeelingen gesplitst, onder verschillende custodiën en provinciën geplaatst, is de innerlijke inrigting en de verdeeling van het arbeidsveld dier orde mij nog niet overal geheel duidelijk geworden. Reeds sedert 1502 in Indië gekomen, werd hun Convent, in 1510 te Goa gesticht, de eerste Kweekschool hunner zending in Oost-Indië. Eerst sedert 1518 tot de Custodia van St. Thomas onder de Provincie Portugal vereenigd, werden Observanten en Reformaten in 1571 gescheiden en ontstond de Custodia Madre de Deos, die in het begin der XVII^de^ eeuw te Maláka en in China een aantal kloosters telde. Eenige Franciscanen trokken uit Nieuw-Spanje naar de Philippijnen en van daar naar Maláka, waar zij in 1581 een klooster van Spaansche Recollecten stichtten. In 1584 werd Maláka tot Custodia van St. Franciscus verheven, later met Madre de Deos vereenigd. Behalve van Maláka, hebben wij melding gevonden van hunne werkzaamheid in een aantal plaatsen van den Indischen Archipel, zoo als op Formosa, Nieuw-

Guinea, Solor, Makassar, in Oost-Java te Balemboeang en Panaroekan, en te Atjih op Sumatra, welligt ook in de Molukken, op Ambon, Timor, Borneo, Japara, Aroe, Pahang, Pérak enz.; maar die berigten zijn meestal zoo kort en onvolledig, dat zij weinig licht verbreiden over dien arbeid. Van het hoofdgeschiedwerk dier orde, de voortzetting van de *Annales Minorum* door LUCAS WADDING, heb ik van de laatste deelen slechts het XXI^ste^, uitgegeven te Ancona, 1844, en het XXII^ste^ deel, te Napels in 1847 verschenen, die over de jaren 1575—1590 loopen, kunnen raadplegen: het XIX^de^, XX^ste^, XXII^ste^ en XXIV^ste^ heb ik nog nergens kunnen opsporen. Weinig belangrijks vond ik in het werk, welks titel zoo veel belooft: *Historia de las islas del Archipielago, y reynos de la gran China, Tartaria, Cochinchina, Malaca* etc., van Fray MARCELLO DE RIBADENEYRA, in 1601 te Barcelona in 4°. uitgegeven. Nog minder betekenend is het werk van P. MARIANUS: *Mirabilia Seraphica Novi ac Veteris orbis s. Gloriosus Franciscus Redivivus.* Ingolstadii, 1625. 4°. Een aantal niet onbelangrijke berigten vond ik in het werk van Fr. JACINTO DE DEOS: *Verget de plantas e flores da Provincia da Madre de Deos dos Capuchos Reformados.* Lisboa, 1690. f°.; minder bijzonderheden uit dit gebied bij FRANC. GONZAGA: *De origine Seraphicae Religionis Franciscanae.* Romae, 1587. f°. Ook hier zijn er weder een aantal werken, tot dit onderwerp betrekkelijk, die ik nog niet heb kunnen raadplegen, als: PAULO DA TRINIDADE, *Conquista spiritual do Oriente* *). — P. FULGENCE FERGT, *Abrégé historique de la vie des saints et saintes des trois ordres de St. François.* Paris, 1779. 3 voll. 12°. — Fr. FRANC.

*) Dit werk wordt vermeld bij M. MÜLLBAUER, *Geschichte der Katholischen Missionen in Ostindien.* Freiburg in Breisgau. 1852. 8°. S. 36., maar ik ben nog onzeker, of het wel gedrukt is geworden.

DE MONFORTE, *Espello de Penitentes, e Chronica das vidas dos Santos.* Lisboa, 1754 fº. *); — Fr. JERONIMO DE BELEM, *Chronica Serafica da Santa Provincia dos Algarves.* Lisboa, 1750—58 fº.; — *Chronicas de la provincia de San Gregorio de religiosos de S. Francisco, por P. Fr.* J. FRANC. SAN ANTONIO. Manila, 1738—44. 3 voll. fº.; — *Storia Universale delle missioni Francescani del P.* MARCELL. DE CIVEZZA, Roma, 1857 sqq., waarvan reeds 4 deelen zijn verschenen.

Nog minder bekend, maar belangrijker welligt was de zendingsarbeid der Dominikanen in den Indischen Archipel, die volgens sommige berigten in 1556, volgens anderen reeds veel vroeger zou aangevangen hebben. De hoofdzetel was eerst te Maläka, waar *P.* GASPAR DA CRUZ in 1554 een klooster stichtte, en van daar strekte zich de werkzaamheid dier orde, behalve naar Panaroekan en Japara op Java, naar Ternate, Ambon en Timor, maar vooral naar de minder bekende eilanden Solor en Ende uit. Na de verovering van Maläka door de Hollanders in 1641, werd de hoofdzetel dier werkzaamheid tot 1659 naar Makassar verplaatst, totdat zij ook daar voor de heerschappij der Hollanders moesten wijken. Van de vele bronnen voor de geschiedenis dezer orde heb ik gelukkig het hoofdwerk kunnen raadplegen: *Historia de S. Domingos particular do reino, e conquistas de Portugal, por* Fr. LUIS CACEGAS. Lisboa, 1767. III voll. in fº. met de voortzetting door Fr. LUCAS DE S. CATHARINA, in het IV^de dl., aldaar 1767. fº. Weinig bijzonders levert het kleine werk van Fr. GASPAR DA CRUZ: *Tractado em que se contam muito por estenso as cousas da China*, het eerst in 1569, het laatst in het IV^de Deel der *Peregrinação de* FERNÃO MENDEZ PINTO — eene

*) Cf. over dit werk met verschillenden titel: JORGE CESAR DE FIGANIERE, *Bibliographia historica Portugueza.* Lisboa, 1851, pag. 247 N°. 1310.

vreemde vereeniging! — te Lissabon in 1829 uitgegeven. Meer is wellicht nog te vinden in de mij steeds ontoegankelijke werken: FONTANA, *Monumenta Dominicana*. Romae 1675. f°.; — JORGE CARDOSO, *Agiologo Lusitano dos Santos, e Varões Illustres em virtude, do Reino de Portugal, suas Conquistas*. Lisboa, 1651—66. 3 t. f°.; — TOURON, *Histoire des hommes illustres de l'ordre de St. Dominique*. Paris, 1743. 6 voll. 4°.

Van de talrijke overige orden heb ik in de vorige eeuwen nog slechts van enkele eenige sporen van kortstondige werkzaamheid in den Oost-Indischen Archipel kunnen ontdekken. De Carmeliten vonden wij slechts in 1638 te Atjih op Sumatra. Van de orde der Augustijnen, die in 1591 te Maláka een klooster stichtte, vonden wij eenige berigten aangaande hunne werkzaamheid te Maláka, Djohor, Atjih, Makassar en op Flores bij JOS. SICARDO, *Christiandad del Japon*. Madrid, 1698. f°. Andere werken over de geschiedenis dier orde heb ik niet kunnen raadplegen. De korte, maar merkwaardige zending der Theatijnen in Zuid-Borneo, onder de Dajaks in de binnenlanden van Bandjer-masin, heeft mij vele jaren bezig gehouden. Daar ik het eerste berigt van D. VICENTE BARBOSA, *Compendio da relação que veio da India o anno de 1691 a Elrei D.* PEDRO II, *da nova Missão dos Padres Clerigos Regulares da Divina Providencia na Ilha de Borneo*. Lisboa, 1692. 4°. niet te zien heb kunnen krijgen, leerde ik die missie vooral kennen uit de berigten van den Italiaanschen reiziger GEMELLI CARERI, in zijn *Giro del Mondo*, Venezia, 1719. Vol. III. p. 218—242; bij ONZEN JACOB JANSSEN DE ROY, *Voyagie na Borneo en Atchin*, in 1691. in 4°. z. pl. en j.; bij den Engelschen reiziger Capt. DAN. BEECKMAN, *Voyage to and from the island Borneo*. Lond. 1718. 8°., en vooral in de Portugesche geschiedenis dier orde van D. THOMAZ CAETANO

DE BEM: *Memorias historicas chronologicas dos clerigos regulares em Portugal, e suas conquistas na India oriental.* Lisboon, 1792—1794. 2 dln. f°. — In de *Bibliothèque Asiatique et Africaine*, door H. TERNAUX-COMPANS, te Parijs in 1841 uitgegeven, vond ik onder N°. 2492 vermeld: *Catéchisme en langue de Bornéo.* Batavia, 1685. 8°. Ofschoon het vermoedelijk mij bevreemdde, scheen die opgave mij om verschillende redenen, vooral voor den toen nog zoo bloeijenden werkkring der Rijusche Zendelingen in Zuid-Borneo en den Noordoost door het Nederl. Bijbelgenootschap voor de Dajaks te ondernomen, hoogst belangrijk. Op mijne aanvrage kon de heer TERNAUX-COMPANS mij niet meer berigten, van waar hij dien titel had ontleend: nergens anders vond ik het boekje vermeld. Daar het mij was gebleken, dat de Theatijner P. ANTONIUS VENTIMIGLIA uit Macao naar Bandjer-masin was gekomen, liet ik door den bekwamen Franschen zendeling HUC, destijds te Macao, aldaar onderzoek doen in de archieven van het klooster St. José; maar noch van dat geschrift, noch van die zending was iets te vinden. Ook de nasporingen van den geleerden afgevaardigde van het Nederl. Bijbelgenootschap, Dr. AUGUST HARDELAND, op mijn verzoek gedaan, hebben geen zeker spoor meer van die zending onder de Dajaks doen ontdekken *).

Voor de kennis der Roomsche hierarchie in Indië, zijn de lijsten der aartsbisschoppen van Goa en der bisschoppen van Maláka bij ANTONIO CAETANO DE SOUSA, in *Collecção dos Documentos e Memorias da Academia Real de historia Portugueza*, Lisboa, 1722. Num. I f°. bij D. M. DE LEMOS FARIA E CASTRO, *Politica Moral e Civil*, Lisboa, 1751. Tomo IV. p. 464, 467, 470 en bij P. PAULINUS A ST. BARTHOLOMAEO, *India Orientalis Christiana.* Romae, 1794. 4°. p. 31 sq. te vinden. Over de heiligen-beelden in den Indischen Archi-

*) Vergel. *Jaarverslag van het Nederl. Bijbelgenootschap.* 1859.

pel handelt het 8ste deel van het werk van Fr. AGOSTINHO DE SANTA MARIA, *Santuario Mariano.* Lisboa, 1720. 4°.

Vragen wij nu naar den invloed en de duurzame gevolgen van dezen veelvuldigen arbeid, dan moeten wij bekennen, dat wij weinig van eenige beteekenis daarvan hebben kunnen ontdekken. Hoe het heeft kunnen geschieden, dat de langdurige werkzaamheid van zoovelen, waar onder ook zeker mannen vol geloof en zelfopoffering, van groote gaven en ijver, boven velen voor hunne taak geschikt en in gunstige omstandigheden geplaatst, zoo weinig vrucht heeft gedragen, meestal zoo geheel spoorloos verdwenen is, dit is zeker eene zaak, een naauwkeurig en onpartijdig onderzoek overwaard. Hadden de Hollanders, die in den Indischen Archipel de Portugezen zijn opgevolgd, dat willen onderzoeken, uit het voorbeeld hunner voorgangers willen leeren, veel zou tot op dezen dag anders gedaan, anders geworden zijn. Onder de hoofdoorzaken van mislukking van dien Christelijken arbeid meen ik vooral de volgende te moeten stellen: het algemeen slechte voorbeeld der Europesche Christenen, door de ongebondenheid van dwingelandij en rijkdom vermeerderd; de tirannij der staatkundige magt en hare overheersching over de kerk; de verbreiding van een meer uiterlijk Christendom, waardoor het niet met de verspreiding van beschaving werd verbonden, geen invloed had op de algemeene ontwikkeling en opheffing dier volkeren; in lateren tijd ook wel de zedenverbastering der geestelijken zelven. Zoo ontstond, gelijk overal waar vrijheid, ontwikkeling, vooruitgang wordt gemist, waar dwingelandij, weelde, zedeloosheid heerschen, die adem des verderfs, die ook daar het vruchtbaarst zaad ten leven, het Christendom wist te dooden. Het was een ernstig waarschuwend woord, dat, naar men zegt, bij den val van Maláka, het laatste bolwerk der Portugezen in den Indischen Archipel, door een priester den Hollanders werd voor-

gehouden, dat ook zij Oost-Indië zouden verliezen, als eenmaal hunne zonden zoo hoog waren gestegen, als die der Portugezen. Na anderhalve eeuw van wanbestuur was Portugal uit den Indischen Archipel verbannen, ruim anderhalve eeuw later had ook Nederland geen Oost-Indische koloniën meer!

Van veel meer onmiddellijk belang is natuurlijk voor ons de Christelijke werkzaamheid der Hollanders in den Indischen Archipel, vroeger met die in zoovele andere, thans voor ons verloren landen en bezittingen in Zuid-Azië, onder één bestuur, dat der magtige Oost Indische Compagnie, verbonden. Om niet al te uitvoerig te worden, wensch ik mij thans hoofdzakelijk tot eenige opmerkingen omtrent de eerste eeuw der Hollandsche vestiging in den Oost-Indischen Archipel, te bepalen. Hier is het voorwaar niet het gebrek aan bronnen en bouwstoffen, maar veeleer de verbazende hoeveelheid en de aard dier hulpmiddelen, het bezwaar aan hunne opsporing en hun gebruik verbonden, die eigenaardige moeijelijkheden medebrengen. Men zou de bronnen, die hier in aanmerking komen, naar haren toevalligen toestand, in uitgegeven en ongeuitgegeven, naar haar heerschend karakter, in staatkundige en kerkelijke kunnen verdeelen. Toch is deze laatste scheiding niet geheel mogelijk, want zoo ergens, dan was in N. O. I. de kerkelijke ontwikkeling geheel onafscheidbaar van de politieke magt, daardoor was zij gevormd, daarvan was zij steeds volstrekt afhankelijk. Slaan wij het oog op de uitgegeven bronnen, die het meest toegankelijk schijnen, dan belemmert reeds aanstonds de hoeveelheid en de verstrooidheid der bouwstoffen. Voor de geheele geschiedenis van de Oost-Indische Compagnie, hare staat-, handels-, krijgs- en zeevaartkundige geschiedenis is nog weinig, voor hare kerkelijke geschiedenis misschien nog het minst gedaan. Alleen het onwaardeerbaar werk van FRANÇOIS VALENTYN, *Oud en Nieuw*

Oost-Indiën, Dordr. en Amst., 1724—26, 5 dln. f°., voor dien tijd een soort van encyclopaedie van de kennis van Oost-Indië, levert een zekeren grondslag, want onbegrijpelijk veel heeft hij nagespoord, meestal met groote trouw de gevonden bouwstoffen medegedeeld. Dat werk, een wonder van zijnen tijd, in de dagen der geheimhouding, ten spijt van het noodlottig stelsel der geheimhouding geschreven, is de krachtigste wederlegging van alle drogredenen voor de geheimhouding, want er is misschien tot op dezen dag geen werk verschenen, dat juist door zijne naauwkeurige en overvloedige mededeelingen meer nut heeft gesticht voor Oost-Indië. VALENTYN's voorbeeld is schaars nagevolgd, nimmer geëvenaard; naast en met zijn werk moet inderdaad alles vergeleken, onderzocht, getoetst worden, wat vóór en na hem over den Indischen Archipel is geschreven. Maar ook hij kon niet alles opsporen, mogt niet alles mededeelen, over veel meende hij te moeten zwijgen. Hoe goed ook meestal onderrigt in de kerkelijke zaken, was hij niet altoos geheel onpartijdig, heeft hij meer het geraamte der geschiedenis, de kronijk der Oost-Indische kerk, dan de innerlijke en uiterlijke ontwikkeling des Christendoms aldaar beschreven. Vóór hem kunnen ten deele SEBASTIAEN DANCKAERTS, JUSTUS HEURNIUS, PHILIPPUS BALDAEUS, JOH. HOORNBEEK, na hem een aantal anderen genoemd worden, wier berigten echter slechts over enkele bijzonderheden loopen, of soms vrij onnaauwkeurig, niet zonder behoedzaamheid gebruikt kunnen worden. Daartoe rekenen wij onder anderen het kort berigt in het zeldzame boekje: *De successu Evangelii apud Indos occidentales in Nova-Anglia, Epistola ad Cl. Virum D.* JOH. LEUSDENUM *Ling. S. in Ultraj. Acad. Professorem, scripta a* CRESCENTIO MATHERO *apud Bostonienses V. D. M., nec non Collegii Harvardini quod est Cantabrigiae Nov-Anglorum, Rectore. Londini, Typis J. G.* 1688. *Jam recusua* (sic!) *et successu Evangelii apud Indos Orien-*

tales aucta. Ultraj. 1699. kl. 8°.; de navolging van J. HOORNBEEK's werk, *De Conversione Indorum et gentilium libri duo.* Amst., 1669, 4°. door H. VELSE, onder den titel: *Sorg en Raad, aangaande de Evangelie-predikinge in O. en W. I.*, gevoegd achter W. HOGERWAARTS *Afscheids-reden tot de gemeinte op Batavia* 's Gravenhage, 1732, 4°.; G. H. WERNDLY, in zijn *Maleische boekzaal*, achter zijn *Maleische Spraakkunst.* Amst. 1736, 8°., zijne *Oratio* in 1737 te Lingen gehouden: *De Linguarum Orientalium et Indicarum cognitione necessaria theologo ad Indos profecturo*, Amst., 1738, 4°. en herdrukt in het IV^de^ Deel der *Tempe Helvetica.* Tiguri, 1740, 8°. p. 617 sqq.; enkele aanteekeningen van H. VELSE en O. H. RUPERTI bij: *Naauwkeurige berigten nopens de grondvesting des Christendoms onder de heidenen op Choromandel en Malabaar* enz. 's Gravenh., 1739—68, 2 dln. 8°., die van den Hoogleeraar SCHACHT op MILLAR's *Histori van de voortplanting van den Christel. godsdienst.* Amst., 1764, 2 dln., 4°., en die van DE LA FONTAINE op FORMEY's *Kort begrip der Kerkelijke historie.* Utrecht, 1790; de drie prijsverhandelingen bij de Hollandsche Maatschappij der Wetenschappen te Haarlem bekroond en in het XVIIe Deel harer Verhandelingen te Haarlem in 1776 uitgegeven, en vooral het werk van PETRUS HOFSTEDE, *Oost-Indische Kerkzaken.* Rott., 1779—80, 2 dln., 8°. De latere schrijvers zijn meestal mannen geweest, die de zaken van O. I. gebrekkig of in het geheel niet kenden en daardoor soms de zonderlingste misslagen begingen. Om van geen levenden te gewagen, zal ik hier slechts wijzen op A. YPEY, *Geschiedenis der Kristelijke kerk in de 18de eeuw*, die, waar het de kerkelijke zaken van O. I. geldt, zeer veel onjuiste berigten geeft. Ook de *Geschiedenis der Herv. Nederl. Kerk* door YPEY en DERMOUT, ofschoon de schrijvers zich voor de 18de eeuw eenige moeite in het opsporen der zaken hebben gegeven, is niet vrij van zonderlinge misslagen. Zoo zeggen b. v. deze schrijvers, IIIe Dl., aant. p. 38, noot

82, dat zij eigens gewag hebben gevonden „van een Maleische Bijbelvertaling, die vervaardigd was door eenen VALENTIN, predikant in de Oost-Indiën," terwijl de zaak van de Maleische bijbelvertaling van den straks genoemden FRANÇOIS VALENTYN gedurende eenige jaren een groot deel der O. I. kerk en ook velen in ons vaderland in beroering bragt. Maar ook bij allerlei andere schrijvers in en over Oost-Indië: in leerredenen en onderwijsboeken, in levensberigten, in landbeschrijvingen, rapporten, vooral in de talrijke reizen van Hollanders, Duitschers, Engelschen, Franschen, in allerlei binnen- en buitenlandsche tijdschriften en verzamelwerken zijn, midden onder andere berigten, hier en daar verstrooid, vaak gewigtige mededeelingen over kerkelijke personen, zaken en toestanden te vinden. Zoo leverde b. v. de *Boekzaal der geleerde wereld* hier te lande vele biographische berigten, de *Bibliotheca Bremensis* eenige brieven uit O. I., de *Missions-Nachrichten*, sedert het begin der vorige eeuw te Halle uitgegeven, talrijke niet onbelangrijke mededeelingen over de Hollandsche vestigingen, vooral op de vaste kust van Indië en op Ceilon, maar ook uit den Indischen Archipel. Vooral de verhalen van vele reizigers, vaak onontwikkelde, maar getrouwe berigtgevers, zijn dikwerf leerrijk. Zoo is b. v. ter staving van het verhaal van VALENTYN omtrent het gedrag van ANTONIUS HAMBROUCK op Formosa, bij de verovering door COXINGA, het verhaal van den Zwitserschen soldaat HERPORT *) niet onbelangrijk. Nergens echter is meer, dan op dit veld, kritiek noodzakelijk, want terwijl velen, gelijk in onze dagen, slechts een klein deel van Indië uit eigen waarneming kenden, wilden zij toch gaarne over allerlei landen en zaken wat mededeelen, gaven zij dikwerf gaarne toe

*) *Eine kurtze Ost-Indianische Reiss-Beschreibung* VON ALBRECHT HERPORT. Bern, 1669. 12°. S. 74.

aan de zucht tot opsiering en vergrooting. Bij deze bron-
hen is het geen gering bezwaar, eerst al die hulpmiddelen
e leeren kennen, nog grooter is dan nog vaak het be-
waar die boeken zelven te zien te krijgen. Sommigen zijn
gewoon met geringschatting van de in ons land zoo lang
erwaarloosde bibliographie te spreken: mij schijnt zij bij
lle historisch onderzoek een der onmisbaarste hulpweten-
schappen. Ongeloofelijk veel arbeid en moeite zou mij zijn
bespaard, zoo eene goede bibliographie mij voor vele jaren
den weg had gebaand tot de kennis der litteratuur over
Oost-Indië. Die hulpkennis, zonder welke hier niets te
doen is, heb ik mij eerst moeten zoeken te verwerven, en
nog nu en dan ontdek ik het bestaan van mij vroeger on-
bekende geschriften. Aan die verwaarloozing der bibliographie
meen ik, voor een deel althans, den ongeloofelijk slechten
staat onzer openbare boekerijen te moeten toeschrijven,
daaraan mede te moeten wijten, dat ons land vooral in
de laatste halve eeuw in belangrijke boeken op dit gebied
zoo zeer verarmd is geworden. Want al weet men nu,
dat deze en gene boeken moeten geraadpleegd worden,
waar zijn zij te vinden? Laat mij uit velen een enkel,
maar treffend voorbeeld noemen. De Heer KOENEN wees
op de studie, welke men van zes talen zou gemaakt heb-
ben, om in die talen het geheel of een gedeelte der H.
S. tot de inboorlingen te brengen. In het voorbijgaan zij
het mij vergund op te merken, dat ik die opgave van *zes*
talen minder juist moet houden. In het Javaansch was,
zoo veel ik weet, vóór deze eeuw nog volstrekt niets aan
Bijbelvertaling gedaan; Malabaarsch en Tamoelsch, door
den Heer KOENEN als twee talen genoemd, waren bij onze
vroegere schrijvers verschillende namen voor eene en de-
zelfde taal. Die vergissing komt bij velen voor, zelfs tot
mijne verwondering bij den Hoogl. J. WILLMET in zijn be-
kend Rapport bij de IIIde klasse van het Koninklijk

Nederl. Instituut uitgebragt in 1812 onder den titel: *Schets van den staat der Oostersche litteratuur in Holland, in de* 18de *eeuw*, bladz. 200 *). Wie de zoogenoemde Malabaarsche spraakkunst bij onzen BALDAEUS, de medeelingen van RELAND, of de zoogenoemde Malabaarsche liever Tamoelsche vertaling des N. T., in haar geheel 1759 te Colombo uitgegeven, inziet, kan zich spoedig daarvan overtuigen, en het is niet moeijelijk te verklaren hoe die verwarring is ontstaan. Van hetgeen op Ceilon in de vorige eeuw in het Tamoelsch en Singaleesch is gedrukt, zijn reeds vrij volledige opgaven in de nalezingen van den geleerden Mr. J. T. BODEL NYENHUIS op de Verhandeling van Dr. W. R. VAN HOËVELL: *Geschiedkundig overzigt van de beoefening van Kunsten en Wetenschappen in Neerl. Indië* *) en in den Catalogus van de Leidsche Maatsch. van Nederl. Letterk. te vinden. — Maar gelijk in de 18de eeuw de verspreiding des Christendoms onder de inlanders op Ceilon, zoo was vroeger in de 17de eeuw de toebrenging der heidenen op het eiland Formosa inderdaad het lichtpunt in de Christelijke werkzaamheid der Hollanders. De dichter, die den geschiedschrijver volgde, heeft ten minste *den naam* van het eiland Formosa en van den moedigen Evangeliedienaar ANTONIUS HAMBROUCK tot het nageslacht overgebragt en in den mond des volks bewaard. Juist nu is het twee eeuwen geleden, dat die schoone bezitting door wanbestuur, door lafheid en onverschilligheid voor altoos aan Nederland ontviel, de schoone oogst van trouwen, volhardenden arbeid van Ne-

*) Behalve eenige drukfouten komen ook daar groote onnaauwkeurigheden voór. Wij wijzen bijv. slechts op de bewering blz. 200: „De Oost-Indische Compagnie liet voor het voldoen aan de godsdienstige behoeften niets ontbreken."

*) De Verhandeling van Dr. W. R. VAN HOËVELL verscheen in het *Tijdschrift voor Neerl. Indië*, 2de Jaargang, 2de Deel, bl. 1—115. Batavia, 1839. De nalezingen van Mr. J. T. BODEL NYENHUIS, in hetzelfde *Tijdschrift*, 3de Jaarg. 2de Deel. Batavia, 1840. bl. 154—167.

erl. Hervormde Leeraars in bloed en vuur werd verdelgd. Daár althans is onder en voor de heidenen, daár het meest en het best gearbeid; daár heeft de Nederlandsche Hervormde Kerk geleden en gestreden; daár telde zij hare beste bloedgetuigen. Van dien arbeid bestaan nog eenige weinige, maar gewigtige gedenkteekenen. Voor die zending werd eene vertaling in een der dialecten van het Formosaansch van de Evangeliën van MATTHEUS en JOHANNES, door den Predikant DANIEL GRAVIUS, in 1661, te Amsterdam, in 4°. en in het volgende jaar een onderwijsboek onder den titel: *'t Formulier des Christendoms, met de verklaringen van dien, in de Sideis-Formosaansche tale*, door denzelfden aldaar uitgegeven. De bekende geleerde KLAPROTH *) en anderen kenden deze werken en trachtten daaruit licht te putten voor de kennis der talen van Formosa. Bij den geleerden ADELUNG wordt in zijn *Mithridates*. Berlin, 1806. I. Th. S. 578 nog een Catechismus vermeld, in het Formosaansch door den bekwamen en ijverigen Predikant ROBERTUS JUNIUS, te Delft in 1645, in 12°. uitgegeven. De kerkelijke papieren van dien tijd gewagen meermalen van deze en andere vruchten van den ijverigen arbeid der Nederl. Hervormde Predikanten op Formosa. Nu heb ik alle mij bekende catalogi van al onze openbare bibliotheken nagegaan en in ons gansche land is, zoovecl ik weet, geen enkel exemplaar van al die schriften meer te vinden †). In 1839 ontdekte de bekwame en ijverige

*) Cf. *Journal Asiat.* Paris, 1822. vol. I. p. 195 sqq.; *Asia Polyglotta.* p. 380 sqq. en later meer uitvoerig in zijne *Mémoires relatifs à l'Asie.* T. I. Paris, 1824. 8°. p. 354—374. — *Nouv. annales des Voyages.* 1823. XIX. p. 417 sqq.

†) Het tweede dier genoemde werken vond ik sedert in de bibliotheek van het Nederl. Zendelinggenootschap te Rotterdam, onder den titel: *Tatar ki-na-'nasing-an ki Christang, Ka Tauki-papatar-en-ato tnawi'ug tou Sou ka wakka si-deia. Ofte, 't Formulier des Christendoms, Met de Verklaringen van dien, Inde Sideis-Formosaansche tale.* t' Amsterdam, by MICHIEL HARTOGH, op den hoeck van de Oude Hooghstraet, 1662. 4°.

geleerde, Dr. W. R. VAN HOËVELL, in de Archieven der H[OSTINHO]
vormde Gemeente te Batavia een handschrift onder den [p. 4°.
tel: *Woordboek der Favorlangsche taal, door* GILBERT[me ge]
HAPPART; hij moest eerst in een Tijdschrift vragen: w[ij be]
dat Favorlangsch mogt te huis behooren, wie GILBER[an heb-e]
HAPPART was geweest? *). Zoo algemeen was de heuge[chieden,]
van een der schoonste bladzijden uit de geschiedenis [e onder]
Christelijke Kerk in Nederl.-Indië uitgewischt, had zelfs [groot]
marteldood harer trouwe dienaren de gedachtenis d[ikt en]
Kerk bij het ondankbaar nageslacht niet kunnen beware[vrucht]
En dit voorbeeld staat niet alleen: ik zou een tal vanwenen[de]
geschriften kunnen noemen, niet alleen te Batavia, op Co-[tijdig]
lombo en elders in Oost-Indië, maar ook hier te lande, zelfs [den]
in de laatste jaren gedrukt, waarvan mij nog nooit een exem-[wil-]
plaar op eene openbare bibliotheek in ons land is voorge-[wil-]
komen. Hier in Amsterdam, dat door zijn wereldhandel groot [an-]
en magtig is geworden, waar de hoofdzetel was der Indische [ak-]
Maatschappijen, waar de schatten van Oost en West, [ol-]
Noord en Zuid te zamen vloeiden, hier telde de Stads-[ild]
Bibliotheek, de Catalogus van 1796 bewijst het, bij den [an]
ondergang der Oost-Indische Compagnie, op zijn hoogst [it-]
misschien 3 of 4 boeken over Oost-Indië. Men vreesde [de]
[bor]
[on-]
[en]
[ken-]
[lijk]
[ge-]
[die]
[ten]
[tig]
[van]
[di-]
[or-]

*) Cf. *Tijdschrift voor Neêrl. Indië*. IIde Jaarg., 1839, n°. 7. bl. 143. en verder N°. 9. bl. 428 sq.; IIIde Jaarg., 1840. N°. 6. bl. 633 sq. Later is dit Woordenboek door Dr. W. R. VAN HOËVELL, met het *Vocabularium Formosanum*, door Dr. C. J. VAN DER VLIS, uitgegeven in het 18de Deel der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen*. Batavia, 1842. — Het eerste werd in het Engelsch vertaald door Dr. W. H. MEDHURST, *Dictionary of the Favorlang dialect of the Formosan language by* GILBERTUS HAPPART, *written in* 1650. Batavia, 1840. Verder nog de korte opgave van „Favorlangsche Leerredenen" enz. in het *Tijdschrift voor Indische taal- land- en volkenkunde*, uitgegeven door het Batav. Gen. Dl. VI. Batavia, 1857. bl. 103 sq. — H. C. VON DER GABELENTZ, *Ueber die formosanische Sprache und ihre Stellung in dem malaiischen Sprachstamm*, in *Zeitschrift der Deutschen morgenl. Gesellschaft*. Bd. XIII. Leipzig, 1859. S. 59 sqq.

er al die Classici en Rabbijnen in zoo vreemd en bar-
rsch gezelschap te brengen, en als ware het om de
ngschatting nog scherper te doen uitkomen, vinden wij
r dan nog slordige opgaven als deze op pag. 167: „Biblia
abarica (in plaats van Malaica), Batavia, 1558 (in plaats
1758) V voll.," en dit nog eens herhaald op den Index.
e weten wil, hoe het daarmede ook nu gesteld is, hetzij
door de bezuinigingswoede, die vooral de bronnen
historische, geographische, linguistische, philosophische
Wetenschap treft, hetzij dan door de onverschilligheid en
nkunde der verzorgers en opzieners, hij onderzoeke al
onze akademische bibliotheken op het gebied van Oos-
tersche, vooral Oost-Indische godsdienst-, geschiedenis-, taal-,
land- en volkenkunde; hij doorbladere het zonderlinge,
geheel onbruikbare boek, onder den titel: *Lijst der boe-
ren en geschriften uitmakende de Bibliotheek van het
Departement van Koloniën*, in 1858 te 's Gravenhage ge-
rukt. Zelfs te Batavia, waar eenmaal zoo vele letterkun-
lige schatten waren, waar de kostbare buit der geplun-
derde kloosters van Maláka *) en elders werd zamengebragt,
s geen spoor meer daarvan te vinden. Reeds vroeger en
nog voor eenige jaren schijnt daar een stelsel van roof
en verduistering van boeken en handschriften geheerscht
te hebben, dat inderdaad onbegrijpelijk is. De eenige
groote openbare bibliotheek, die van de oudste onder al
de geleerde vereenigingen door Europeërs in Azië gesticht,
van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Weten-
schappen, heeft bijna niets wat de vroegere ontwikkeling,
ook van het Christendom in Indië, kan doen kennen. Zijn
boekerij is misschien geschikt voor eene vereeniging van

*) Men vergelijke bijv. de merkwaardige *Memorie* van JUSTUS SCHOUTEN, uitgegeven door den Heer P. A. LEUPE, in de Werken van het Historisch Genootschap te Utrecht. *Berigten*. VIIde Deel, 1ste stuk. Utrecht, 1861, bl. 284.

natuurkundigen: zij is niet die van een genootschap
Kunsten en Wetenschappen. In den Catalogus, Bata
1853, vinden wij bijv. geen enkele der vroegere of laf
Bijbelvertalingen voor Nederl. Oost-Indië vermeld. V
eenige jaren heb ik aan een onzer Ministers van Kolon
verzocht, dat ten minste de bibliotheken van elke on
Hoogescholen een exemplaar mogten ontvangen van hetg
thans in Indië wordt gedrukt: dat verzoek, welwill
aangenomen, heeft tot dus verre weinig of geen ge
gehad. Maar waren en zijn onze openbare boekerijen
op dit gebied, rijk waren vroeger vele bijzondere bo
verzamelingen. Ook dit is geheel veranderd, ook hier z
wij arm geworden, vele schatten, gelijk op het gebied
Vaderlandsche schilderkunst, van oudheid- en pennin
kunde, zijn voor altoos naar het buitenland ontvoerd. G
durende langen tijd was de belangstelling in die boekwerk
hier te lande ten eenenmale uitgedoofd, terwijl zij eld
als met den dag aanwies. Bekwame handelaren wist
daarvan partij te trekken en een aantal letterkundige schatte
zeldzame boeken en pamfletten in betrekking tot de Kolo-
niën van Nederland hebben voor altoos ons land verlaten.
Wie nu de geschiedenis der Hollanders in Nieuw-Nederland
of in Brazilië in alle bijzonderheden uit oude Hollandsche
geschriften wil leeren kennen, zal naar Nieuw-York en Rio-
Janeiro moeten reizen. Dat moge zeer aangenaam en
voordeelig zijn voor de handelaars in oude boeken, voor
de beoefenaars der wetenschap is het ten hoogste belem-
merend en ontmoedigend. Ook voor het onderwerp, dat wij
thans bespreken, zijn vele der gedrukte bronnen vaak het
moeijelijkst in Nederland te vinden.

Maar nog bezit ons land rijke schatten in zijne archieven
en bij deze, voor ons onderwerp nog weinig of in het geheel
niet gebruikte bronnen, wensch ik nog even stil te staan.
Misschien is er geen land, dat voor de kennis zijner koloniën

een onwaardeerbare bron heeft bezeten, als ons vaderland
de archieven der Oost-Indische Compagnie. Dat was een
derbaar ligchaam, dat onder de zonderlingste wijze van
uur, veelhoofdigheid en eenheid, de meest verschillende
en, buitengewonen ijver en wakkere ondernemingszucht,
terende en grootsche daden naast de afschuwelijkste
ken vertoont. Hier te lande beheerscht door den invloed
participanten, van bewindhebbers in de verschillende ste-
waar kamers der Compagnie gevestigd waren, door een
erraad van XVII^en^, vaak nog onder den invloed van
nds staten en den Prins Stadhouder; ginds aan de andere
e van den Oceaan onder het bestuur van een Generaal,
met zijnen Raad oppermagtig over vele landen en volken
bood, eene magt uitoefende, die alles, alle takken van be-
uur, alle belangen, geestelijke en stoffelijke, het grootste en
kleinste omvatte, beheerschte, regelde, bepaalde, waaraan
ets, ook het geringste ontging, die over oorlog en vrede
sliste, landen en rijken veroverde, nieuwe werelddeelen
tdekte en besluiten nam over de drukfouten in eene Bij-
vertaling, of over het uitgeven van een weekbriefje der
edikheuren. Dat bestuur ontving onafgebroken, geregeld
an al hare dienaren, in het grootst gedeelte van Zuid-,
Oost- en West-Azië verspreid, brieven, berigten, verslagen
ver allerlei zaken; dat alles werd twee eeuwen lang verza-
eld, bewaard, afgeschreven, naar Holland overgezonden —
n hier begraven. O zoo de Compagnie niet over zich zelve
en vloek der geheimhouding had uitgesproken, zoo zij licht
oor zich zelve, licht voor anderen had ontstoken, zoo de
and van openbaarheid, van kennis en mededeeling Ne-
derland en zijne koloniën had verbonden: hoe geheel an-
ders zou het lot der Compagnie, de toestand van Oost-
Indië, hoe geheel anders welligt de geschiedenis van Ne-
derland geworden zijn; hoeveel verkeerdheid zou verbeterd,
hoeveel jammeren voorkomen, hoeveel welvaart, geluk en

zegen bevorderd, hoeveel roem en luister zou verwo
zijn. En met dat ontzettend voorbeeld voor oogen la
een staatsman in Nederland, nog voor weinige jaren, at
moed gehad een der noodlottigste besluiten voor N.V
landsch Oost-Indië, dat van 13 Januarij 1854 te in
nemen. Het is een aangrijpend gevoel, wanneer men ra
doolt in dat wijde graf, dat archief der Oost-Ind. Co
gnie wordt genoemd, daar de lang verborgen geheimenl
groote doodenwereld, niet slechts de bekende feiten, maar
de geheimste beginselen en bedoelingen, ook de gevo
en uitkomsten der menschelijke daden ontsluijerd te
De begraven schat ging verloren; slechts enkelen hac
toegang, slechts weinigen gaderden daar eenige kennis
niet verspreide kennis sterft uit; de verborgen verkeer
heden, wanbestuur, zorgeloosheid woekerden voort; de n
genoot de schatten van Indië, zoo lang Indië schatten
maar liet met de zorg ook de verantwoordelijkheid aan de
regeerders over; er was geen band, geen sympathie tusschen
Nederland en Indië; het publiek was (en is nog grootendeels, behalve voor het batig saldo) onverschillig voor
dat erfgoed van sommigen, totdat het te laat was, dood en
ontbinding zich openbaarde, Nederland geen Oost-Indië
meer bezat. Die lang begraven archieven hebben veel geleden; dikwerf zijn zij van zolder naar zolder, van stad
naar stad verhuisd en bij menige verhuizing ging wel iets
verloren. Vele stukken werden uitgeleend, die men vergat
terug te geven. De zorg van sommige bewaarders dier
oude papieren was dikwerf wat al te huishoudelijk. Waren
zij nog maar zoo onwetend geweest, dat zij die papiermassa
stil hadden bewaard, maar nog in deze eeuw, verhaalt men,
begreep zeker praktisch ambtenaar, met het toezigt over
het archief der O. I. C. belast, dat van al deze papieren alleen die waarde konden hebben, die met de finantien
in verband stonden en hij dus het overige, dat op weten-

hoeveel roem en luister zou verwe
t ontzettend voorbeeld voor oogen
Nederland, nog voor weinige jaren,
der noodlottigste besluiten voor N
e, dat van 13 Januarij 1854 te
n aangrijpend gevoel, wanneer men
graf, dat archief der Oost-Ind. Co
nd, daar de lang verborgen geheimen
ld, niet slechts de bekende feiten, maar
ginselen en bedoelingen, ook de gev
er menschelijke daden ontsluijerd te
at ging verloren; slechts enkelen h
weinigen gaderden daar eenige kenni
ennis stierf uit; de verborgen verk
r, zorgeloosheid woekerden voort; de
en van Indië, zoo lang Indië schatte
zorg ook de verantwoordelijkheid
er was geen hand, geen sympathie t
ndië; het publiek was (en is nog g
voor het batig saldo) onverschillig
sommigen, totdat het te laat was, i
openbaarde, Nederland geen Oost
lang begraven archieven hebben v
ijn zij van zolder naar zolder, w
d en bij menige verhuizing ging
tukken werden uitgeleend, die then

De zorg van sommige bewaarde
as dikwerf wat al te huishoudelijk.
o onwelwend geweest, dat zij die papie
aard, maar nog in deze eeuw, verhal
praktisch ambtenaar, met het toezig
O. I. C. belast, dat van al deze
vaarde konden hebben, die met de
den er bij du- het overige, dat

aap, geschiedenis, aardrijks-, zeevaartkunde enz. betrekking
, gemist kon wegdoen. Nog voor weinige jaren zijn hier
Amsterdam de oudste soldijboeken der O. I. C., zoo
angrijk voor de kennis der personen in de XVII^de^ eeuw,
dat men gebrek had aan ruimte, op hooger order ver-
tigd. Maar ook zoo als zij nu zijn, zijn die papieren,
r die ze weet te gebruiken, een onschatbare bron voor
meest veelzijdige, ligt nergens anders te vinden ken-
van een groot deel van gansch Zuid-Azië. Sedert ik
1843 toegang mogt erlangen tot dat archief, heb ik,
lang het in Amsterdam was, schier al mijn beschik-
ren tijd daarin doorgebragt en heb ik zoo zeer de waarde
arvan ook voor de Kerkelijke Geschiedenis van den Ne-
erlandsch Indischen Archipel leeren kennen, dat ik het
s de grootste ramp bij mijne nasporingen op dit gebied
eb ondervonden, toen die schat van de zolders in het
est-Indische slagthuis te Amsterdam naar het paleis van
Rijks Archief te 's Hage werd overgebragt. Veel tijd had
et mij gekost den weg op te spören op dien oceaan, te
eeren, waar ik moest zoeken en toen ik begon te vinden,
erd die schatkamer voor mij gesloten. Mogten anderen,
meer in de nabijheid gevestigd, daaruit rijke vruchten van
uttige kennis aan het licht brengen, waartoe het archief
er O. I. C. op velerlei gebied zoo overvloedige stoffe
evat.

Naast en in sommige opzigten voor ons doel nog boven
de genoemde Staats-archieven moeten wij die der Nederl.
Hervormde Kerk stellen, als gewigtige bronnen voor de
Kerkgeschiedenis van het Oosten, en aan de onbekrompen
hulp en medewerking van de W.Eerw. Zeer Gel. Heeren
J. PRINS, H. J. SPIJKER, J. E. DE VOOGT, H. STEENBERG, als
ook aan den verlichten zin van den Kerkeraad der Ne-
derd. Hervormde Gemeente te Amsterdam, ben ik het ver-
schuldigd, dat ik sedert vele jaren de belangrijkste dier

bouwstoffen voor mijn doel heb mogen gebruiken en
voortdurend kan raadplegen. Ook hier, in de betrekk
van de Nederl. Hervormde Kerk in Nederland tot di
Oost-Indië, was het verband zonderling en gebrekkig. H
dat gebrekkige werd voor een groot deel vergoed door
waren geest van Christelijk geloof, liefde en zorgvo
ijver, die langen tijd alles bezielde. In den eersten
waren het de Kerkeraden der groote handelsteden, die
de Provinciale Synoden de belangen der Nederl.
vormde Christenen in de overzeesche gewesten behar
den, die de Predikanten, de zoo nuttige Krankbezoek
en Schoolmeesters voor de eerste Hollandsche schepelin
en vestigingen in Oost-Indië bezorgden. Weldra werd
beter geregeld en de zorg voor de Indische vloten en va
de gemeenten in O. I. gesticht, aan de Classen dier sted
opgedragen, waar de kamers waren gevestigd der O. I.
Onder deze Classen zijn er vooral twee geweest, de Classe
van Walcheren en die van Amsterdam, die zich door trouwe
zorg en wakkeren ijver hebben onderscheiden. Tot gere-
gelder afdoening der talrijke werkzaamheden werden in die
Classen eenigen bij afwisseling aangewezen, Gedeputeerden
tot de Indische zaken genoemd, aan wie de behandeling
der gewone zaken werd opgedragen. Wat van meer ge-
wigt scheen, werd door hen in de Classe gebragt en daar
besloten. Was de zaak van bijzonder belang, dan kwam zij
ter behandeling in de Provinciale Synode, waar ook jaar-
lijks een kort verslag van de Indische zaken werd gedaan.
Op die Gedeputeerden kwam de meeste, inderdaad bij hun
gewoon ambtswerk, een zeer zware, veelomvattende arbeid,
vaak met miskenning en vele onaangenaamheden verbonden,
neder, en ik kan niet genoeg den doorgaanden ijver des ge-
loofs, de zelfopoffering der liefde dier mannen voor de be-
waring en uitbreiding der Christelijke Kerk, meest gepaard
met den geest van wijsheid en gematigdheid, bewonderen.

ijn doel heb mogen gebruiken en
adplegen. Ook hier, in de betrek
ervormde Kerk in Nederland tot di
t verband zonderling en gebrekkig,
d voor een groot deel vergoed door
Christelijk geloof, liefde en zorgv
tijd alles bezielde. In den ersten
eraden der groote handelsteden, die
noden de belangen der Nederl.
in de overzeesche gewesten behar
kanten, de zoo nuttige Krankbezoe
voor de eerste Hollandsche schepel
Oost-Indië bezorgden. Weldra werd
de zorg voor de Indische vloten en
O. I. gesticht, aan de Classen dier st
le kamers waren gevestigd der O.
n zijn er vooral twee geweest, de C
die van Amsterdam, die zich door t
ijver hebben onderscheiden. Tot
der talrijke werkzaamheden werden
j afwisseling aangewezen, Gedeputee
aken genoemd, aan wie de behand
werd opgedragen. Wat van me
door hen in de Classe gebragt en
aak van bijzonder belang, dan kwa
de Provinciale Synode, waar ook
lag van de Indische zaken werd ge
rden kwam de meeste, inderdaad
k, een zeer zware, veelomvattende
ning en vele onaangenaamheden verbo
niet genoeg den doorgaanden ijver
ring der liefde dier mannen voor
ling der Christelijke Kerk, meest ge
wijsheid en gematigdheid, bewee

verdiensten moet het dankbaar nageslacht te meer er-
kennen, omdat zij toen reeds meest verborgen, nu geheel
geten zijn. Hier ter stede noemen wij bovenal PETRUS
NCIUS, GELDORPIUS, MOURCOURTIUS, TIM. ROLANDUS, PETRUS
TEWRONGEL en anderen. Die Hoofdclassen althans hadden
de geregelde briefwisseling met de kerken in Indië: aan
Classen deelden die verre, verstrooide gemeenten hare
oeften, zorgen en bezwaren mede; bij de Classen zoch-
zij raad en hulp, en met ijver en cordaatheid werd hun
verleend. Van die archieven heb ik het grootste en
igtigste deel leeren kennen, maar ook deze hebben door
begrijpelijke zorgeloosheid, zoowel als door andere oorza-
n veel geleden, zoodat nog veel daaraan ontbreekt. Om
erin eenigzins te voorzien, heb ik op verschillende plaat-
n in Nederl. O I. onderzoek laten doen, maar meestal
nder gevolg. Van Timor bekwam ik de meeste, van
akassar eenige weinige berigten; van Ambon werden ze
j toegezegd, maar heb ik ze niet ontvangen. Op andere
laatsen is de toegang tot die oude papieren geweigerd,
lders zijn zij door brand vernield, elders, naar men zegt,
oor de Engelschen bij de teruggave der koloniën mede-
enomen. Daar mij voor eenige jaren het geluk te beurt
iel, toegang te verkrijgen tot de archieven der Britsche
ost-Indische Compagnie in het toenmalig East India House te
onden en ik ze daar onder de papieren, die tot den Indischen
Archipel betrekking hebben, niet heb kunnen vinden, moet
k veronderstellen, dat zij met zoo vele andere schatten
oor de kennis van Nederlandsch Oost-Indië, bij het ver-
rek der Engelschen, naar Calcutta zijn overgevoerd. Te
Batavia was nog een en ander aanwezig, maar daar die pa-
pieren door tijd en klimaat veel hadden geleden en weldra
geheel dreigden verloren te gaan, niemand te Batavia zich
toen daarmede bezig hield, verzocht ik den Minister ROCHUS-
SEN die papieren naar Holland te doen overkomen, opdat

ik ze mogt kunnen raadplegen. Goedgunstig werd mij
uitzigt geopend, maar tot heden is dit zonder verder ge
gebleven.

Slaan wij nu een' algemeenen blik op de ontwikke
en den gang der Hervormde Kerk in de XVII^de^ eeu
Nederl. Oost-Indië, dan meen ik, dat het karakteristi
de geschiedenis beheerschende punt in dit tijdvak i
vermenging en den daaruit ontstanen langdurigen, s
heviger strijd tusschen Kerk en Staat is gelegen. Te
meer nu, naar mijn inzien, tot verderf van den Staat
betrekking tusschen Staat en Kerk geheel wil losma
was vroeger de band tusschen beiden zoo innig, dat de
genoemde Staatskerk daarin dreigde te verstikken.
hier te lande was die vereeniging der Hervormde
met de Staatsmagt ten koste van de vrijheid der cerst
sloten; nog veel grooter werd die afhankelijkheid der K
onder het gebied der O. I. C. en dat was geen bl
theorie, maar het greep in het geheele leven en den
beid der Kerk in en beheerschte haar geheel. In de ee
jaren gematigd en welgezind, werd weldra het bewind
O. I. C. door voorspoed hoogmoedig en despotisch.
Staat zonder Kerk, het droombeeld onzer dagen, kende m
toen nog niet; waar de O. I. C. gebied verkreeg, mo
ook de Hervormde Kerk gevestigd worden, maar als d
nares, als werktuig der politieke overheid. Wel zorg
men voor Predikanten, Krankbezoekers en Schoolmeest
voor kerk- en schoolbehoeften, maar dit kostte geld, e
kapitaal punt voor eene handelsmaatschappij, en ik gel
niet, dat er onder de talrijke brieven, in deze eeuw d
de kerken van het Oosten naar Nederland gezonden,
zijn, waarin niet de klagte voorkomt over gebrek a
Predikanten, niet gedurig de dringende bede om meer Pr
dikanten wordt herhaald. Door de bedienden der Comp
gnie aangesteld, beroepen, afgezet, verzonden, werden zij

naren dier bedienden en ik geloof, dat er in deze ge-
de eeuw weinig uitstekende Predikanten in O. I. zijn
geest, die niet op eenige onaangename, vaak smadelijke
ge, afgezet en opgezonden, naar Nederland zijn weêrge-
rd. Hoe de leeraren der Hervormde Kerk in O. I.
ben geworsteld en gestreden voor de vrijheid, waarmede
istus zijne Kerk heeft vrijgekocht, wat zij hebben ge-
den door de willekeur der brutaalste, vaak meest zede-
ze dwingelandij, is ongeloofelijk. Voor omtrent twee
wen was het zoo verre gekomen, dat de Predikanten in
ië naar hun geweten niet langer de Kerk kunnende
nen, allen wilden aftreden en naar het vaderland terug-
ren. Zij bleven en de slavernij, slechts meer of min
guld, was voor altoos voldongen; de geest werd uitge-
doofd en tot op onze dagen is de Kerk in Nederl. Oost-
Indië eene machine gebleven in het staatkundig raderwerk,
die schier geheel losgemaakt van de vaderlandsche kerk, prijs
gegeven aan de politieke magt, naar willekeur georganiseerd,
geregeerd, gereglementeerd, geklassificeerd pleegt te wor-
den, maar tot geen eigen, zelfstandig leven, tot geen band
van onderlinge gemeenschap, tot geen krachtige ontwikke-
ling en werkzaamheid naar buiten is kunnen komen. De
vraag, of de toenmalige regeerders de verbreiding des Chris-
tendoms in Oost-Indië hebben willen bevorderen of tegen-
gaan, is niet zoo gemakkelijk te beantwoorden, omdat de
personen en tijden niet altoos dezelfde waren; ten dien aanzien
soms een meer open of verborgen stelsel heerschte, of liever,
bij het doorgaand gemis van alle stelsel, bij het ontbreken
van een vast en leidend beginsel, individuele beschouwingen
en neigingen hierin, even als nu, haren invloed deden gel-
den. In het algemeen blijkt het, mijns inziens, dat, met
uitzondering van Formosa, meer de grondvesting en on-
derhouding van Europesche gemeenten en van het door de
Portugezen gevormde inlandsche Christendom, dan de voort-

planting der Christelijke waarheid onder de volkeren
den Archipel, op den voorgrond heeft gestaan. Al werd
de laatste in Octroyen vermeld, gedurig aanbevolen; i
praktijk werd zij weinig bevorderd, vaak tegengew
Maar zoo ver als in onzen tijd, is het bestuur der O.
C. nooit gekomen, dat het de verbreiding des Christend
onder de Mohammedanen belemmerd, die van den I
onbeperkt zou hebben toegelaten; daartoe ten minste
den die mannen te helder politiek inzigt. Bij dat hand
ligchaam was materieel voordeel het hoogste, het alles
heerschend beginsel. Mogten enkelen onder de bestuur
in Nederland, onder de regeerders in Indië ook de be
gen der Christelijke godsdienst hebben voorgestaan, d
hart hebben gehad voor het welzijn, niet slechts het u
lijk, maar het geestelijk en zedelijk welzijn der inlands
bevolkingen, alles werd toen, gelijk nu, overheerscht d
de geldkwestie, die vaak in domme verblinding de be
voornemens en pogingen verijdelde, de afschuwelijkste
noodlottigste besluiten en maatregelen te voorschijn ri
Dit meen ik, dat over het algemeen naar waarheid m
getuigd worden, dat bij het bestuur der O. I. C. w
nig opregte ijver, weinig ernstige belangstelling was v
de verbreiding des Christendoms, voor de bevordering v
beschaving en opheffing der onder haar gebied staan
volkeren. Van daar dat zoo vele bekwame Predika
ten werden afgeschrikt en ontmoedigd, hunne betere i
zigten tot op dezen tijd meestal werden afgewezen en v
geten, dat zoovele edele krachten werden uitgedoofd, zo
veel nuttige arbeid is verloren gegaan, dat tot op de
zen dag, zelfs bij de Genootschappen, aan de Evangeli
verbreiding in Oost-Indië werkzaam, nog zoovele vooro
deelen en verkeerdheden worden gevonden. Wanneer w
de lange lijst van Opperlandvoogden van Nederlands
Oost-Indië gadeslaan, dan vinden wij onder hen gesle

elijke waarheid onder de volkeren
en voorgrond heeft gestaan. Al werd
gen vermeld, gedurig aanbevolen; i
weinig bevorderd, vaak tegengew
in onzen tijd, is het bestuur der C
dat het de verbreiding des Christend
iedanen belemmerd, die van den H
ben toegelaten; daartoe ten minste
helder politiek inzigt. Bij dat han
rieel voordeel het hoogste, het alles
. Mogten enkelen onder de bestu
er de regeerders in Indië ook de
ke godsdienst hebben voorgestaan,
voor het welzijn, niet slechts het
stelijk en zedelijk welzijn der inla
werd toen, gelijk nu, overheersch
e vaak in domme verblinding de
ogingen verijdelde, de afschuwelijk
uiten en maatregelen te voorsch
over het algemeen naar waarheid
dat bij het bestuur der O. I. C
, weinig ernstige belangstelling w
es Christendoms, voor de bevorder
pheffing der onder haar gebied
daar dat zoo vele bekwame P
schrikt en ontmoedigd, hunne be
zen tijd meestal werden afgewezen
le edele krachten werden uitgeko
eid is verloren gegaan, dat tot
ij de Genootschappen, aan de E
ost-Indië werkzaam, nog zoovele
erdiensten worden gevonden. Wan
van Opperlandvoogden van Nede
daan, dan vinden wij onder hen

slieden, bekwame handelaars, dappere krijgshelden; wij
en, helaas! onder hen monsters, die onder de grootste
andvlekken des menschdoms moeten geteld worden, wier
nde of meer verborgen daden ons met afschuw moeten
vullen: maar mannen, in wie hoogere beginselen, warme
voor godsdienst en wetenschap met krachtige belang-
ling en ijver voor het welzijn dier volkeren leefden, wij
den misschien onder allen slechts twee kunnen noemen:
ONIO VAN DIEMEN en GUSTAAF WILHELM Baron VAN IM-
F. Mogt Nederlandsch Oost-Indië weder eens zulke
nnen bezitten, die den hoogeren band tusschen Neder-
d en zijne Koloniën, tusschen het levend Christendom
volksgeluk, inziende, aan hunne verheyene en moeijelijke
eping trachten te beantwoorden.

Slechts enkele aanduidingen, eene oppervlakkige schets
b ik hier kunnen geven van hetgeen ik op een geschied-
ld van hooge belangrijkheid heb leeren kennen. Mogt
et mij eenmaal vergund worden, die schets tot een meer
ledig, naauwkeurig, leerrijk geheel uit te werken.

BIJLAGE.

De mij bekend geworden brieven der Jezuïten i
XVIe en XVIIe eeuw, die betrekking hebben tot den
Indischen Archipel, zijn te vinden in de volgende v
melingen:

I. Diversi avisi particolari dall' Indie di Portogall
vuti, dall' anno 1551. sino al 1558. dalli Reveren
dri della compagnia di Giesu etc. Col Privileg
Sommo Pontefice, et dell' Illustrissimo Senato Vene
anni XV. kl. 8°. 286 dubb. bladz. (uitgegeven door MI
TRAMEZZINO c. 1559).

II. Epistolae Indicae de stupendis et praeclaris rebus
divina bonitas in India, et variis Insulis per Socie
nominis Jesu operari dignata est, in tam copiosa
um ad fidem conversione. Lovanii Apud RUTGERUM
PIUM, 1566. kl. 8°. 496 pagg.

III. Epistolae Japanicae, de multorum gentilium in vari
sulis ad Christi fidem per Societatis nominis Jesu
logos conversione etc.. Lovanii, Apud RUTGERUM VEL
1569. kl. 8°. 263 pagg. — Epistolae Japanicae etc.
altera. Lovanii, Apud RUTGERUM VELPIUM. 1569. kl.
310 pagg.

IV. Epistolae Indicae et Japanicae de multarum gentium
Christi fidem, per Societatem Jesu conversione. Rec
Tartarorum potentia, moribus, et totius penè Asiae
gione. Tertia editio. Lovanii, Apud RUTGERUM VEL
1570. kl. 8°. 361 pagg. en Index.

V. Epistolae Japanicae, de multorum in variis Insulis
tilium ad Christi fidem conversione etc. Lovanii,
RUTGERUM VELPIUM. 1570. kl. 8°. 401 pagg. en Ind

VI. Rerum a Societate Jesu in Oriente gestarum ad an

B IJ L A G E.

geworden brieven der Jezuïten i
euw, die betrekking hebben tot den
, zijn te vinden in de volgende v

particolari dall' Indie di Portogallo
nno 1551. sino al 1558. dalli Reveren
mpagnia di Giesu etc. Col Privileg
efice, et dell' Illustrissimo Senato Vene
8°. 286 dubb. bladz. (uitgegeven door M
c. 1559).

dicae de stupendis et praeclaris rebu
is in India, et variis Insulis per Soc
operari dignata est, in tam copiosa
conversione. Lovanii Apud RUTGERU
kl. 8°. 496 pagg.

panicae, de multorum gentilium in va
isti fidem per Societatis nominis Jesu
sione etc.. Lovanii, Apud RUTGERUM V
. 263 pagg. — Epistolae Japanicae e
ii, Apud RUTGERUM VELPIUM. 1569.

dicae et Japanicae de multarum gen
, per Societatem Jesu conversione. B
otentia, moribus, et totius penè Asi
editio. Lovanii, Apud RUTGERUM V
. 361 pagg. en Index.

panicae, de multorum in variis Insul
hristi fidem conversione etc. Lovanii
LPIUM. 1570. kl. 8°. 401 pagg. en
ietate Jesu in Oriente gestarum ad

usque à Deipara Virgine MDLXVIII, commentarius EMANUELIS ACOSTAE Lusitani, recognitus, et latinitate donatus. Accessere de Japonicis rebus Epistolarum libri IIII, item recogniti, et in latinum ex Hispanico sermone conversi. Dilingae Apud SEBALDUM MAYER. Anno MDLXXI. kl. 8°. 228 dubbele bladz. en Index. — Ook in N°. XI te vinden.

I. Lettere dell' India Orientale, Scritte da' Reverendi Padri della Compagnia di Giesu etc. In Vinegia, Appresso ANTONIO FERRARI. MDLXXX. kl. 8°. 342 pagg.

II. De rebus Japonicis, Indicis, et Peruanis Epistolae recentiores. A JOANNE HAYO Dalgattiensi Scoto Societatis Jesu in librum unum coacervatae. Antverpiae, Ex Officina MARTINI NUTII. MDCV. kl. 8°. 968 pagg. en Index.

X. Selectarum Epistolarum ex India libri quatuor, JOANNE PETRO MAFFEIO interprete. kl. 8°. 402 pagg. en Index. (Mijn exemplaar mist den titel, maar is waarschijnlijk te Antwerpen bij MARTINUS NUTIUS in 1605 gedrukt.)

X. Litterae Societatis Jesu, anno MDCII. et MDCIII. e Sinis, Molucis, Japone datae, progressum rei Christianae in iis oris, aliaque memoratu iucunda complexae. Moguntiaci, E Typographeo BALTHASARI LIPPII. Anno MDCVII. kl. 8°. 359 pagg.

XI. Jo. PETRI MAFFEJI Bergomatis e Societate Jesu opera omnia latine scripta. Bergomi, CIↃIↃCCXLVII. 4°. Tomus II. pag. 49—90: De rebus Indicis Epistolarum liber. Deze kleine verzameling is ook achter vele uitgaven zijner *Historiarum Indicarum libri* XVI te vinden.

Brief van P. GIOVAN D' ABERA (JOANNES DE BEIRA), uit Macucco (Ternate), den 5 Febr. 1549. (in I. pag. 113vs).

Brief van P. FRANCESCO PEREZ, uit Maläka, 26 Nov. 1549. (in I. p. 112vs).

Brief van P. GASPAR BARZAEUS, geboren te Goes in Zeeland, uit Goa, 12 Jan. 1553. (in II. pag. 144 sq., in IV. pag. 95 sq).

Brief van P. JOHANNES DE BEIRA, uit Cochin, 8 Febr. 1553 (in . pag. 134vs., in II. p. 164., in IV. p. 299 sq., in VII. p. 1).

Brief van P. ALFONSO DE CASTRO, uit Ternate, 18 Jan. 1554 (in I. p. 189 sq.)

Brief van ANTONIO FERNANDEZ, uit Ambon, 27 Febr. 1554 (in I. p. 190[s]).

Brief van VINCENZO PETERA, uit Ambon, 29 Maart, 155[illegible]4 (in I. p. 192).

Brief van P. MELCHIOR NUNNES (NUGNES), uit Maláka, [illegible]4 Dec. 1554 (in VI. p. 87., in IX. p. 285).

Van denzelfden, van het jaar 1554 (in I. p. 161 sq[illegible], II. p. 199 sq., V. p. 86 sq.).

Brief van FERNANDO MENDEZ, uit Maláka, 5 Dec. 15[illegible]4 (in I. p. 181[vs], handelt vooral over Pegu).

Uittreksel uit een brief van P. FRANCESCO PEREZ, uit C[illegible]ochin, 20 Jan. 1555 (in I. p. 188 sq.).

Brief van P. ALFONSO DE CASTRO, uit Ambon, 13 Mei 1555. (in I. p. 228[vs]).

Brieven van P. MELCHIOR NUGNES, uit Macao, 23 Nov. 1555 (in III. p. 131, in V. p. 127); uit Canton, van 21 Nov. 1555 (in IX. p. 298).

Brief van P. LUIGI FROIS, uit Maláka, 1 Dec. 1555 (in I. p. 274).

Brief van P. ANTONIO DE QUADROS uit Goa, 6 (8) Dec. 1555 (in I. p. 204[vs], II. p. 226, en IV. p. 105 sq.).

Brief van P. POLICARPO, uit Maláka, 15 Dec. 1555 (in I. p. 230 sq.).

Uittreksel van een brief uit Malucco (Ternate), c. 1555 (in I. p. 189).

Brief van P. LUIGI FROIS, uit Maláka, 7 Jan. 1556 (in I. p. 276[vs], in III. p. 95, in V. p. 145).

Uittreksel uit een brief van P. FRANCISCUS VIERA, uit Ternate, 18 Febr. 1558 (in III. p. 225).

Brief van P. ANTONIO DE QUADROS, uit Goa, 19 Nov. 1559 (in II. p. 321 sq., in IV. pag. 178 sq.).

Uittreksel uit een brief van P. BALTHAZAR DIAZ, uit Maláka, 3 Dec. 1559 (in V. p. 172).

Brief van P. PETRUS MASCARENAS, uit Ternate, 13 Nov. 1564 (in III. Pars altera, p. 158, met uittreksels van twee andere brieven van denzelfden, uit de Molukken, zonder dagteekening, p. 167 en p. 173, en in IV. p. 305 sqq.).

Uittreksel uit een brief van P. CHRISTOPHORUS ACOSTA, uit Maláka, 2 Jan. of liever 2 Dec. 1569 (in IX. p. 361, met verschillenden datum aan het begin en einde, evenzoo in XI. p. 57 sq.; in VII. p. 69 komt hetzelfde stuk voor met den datum van 2 Dec. 1569).

Brief van P. NICOLA NUGNEZ, uit Ternate, 10 Febr. 1569 (in III. p. 80, in IX. p. 367, in XI. p. 63).

Brief van P. PETRUS MASCARENAS, uit Ternate, 6 Maart 1569 (in VII. p. 88, in IX. p. 370, en in XI. p. 65. — Grootendeels dezelfde brief, maar zeer verward uitgegeven en waarschijnlijk met het onjuiste onderschrift: uit het eiland Madera, 17 Aug. 1570, in VII. p. 151 sq.)

Brief van P. EMMANUEL CARVALIUS, uit Maláka, Januarij 1599 (in VIII. p. 792 sq.).

Brief van LUDOVICUS FERNANDUS, uit de Molukken, in 1603 (in X. p. 147 sq.).

Brief van P. LAURENTIUS MASONIUS, uit Ambon, in 1603 (in X. p. 152 sq.).

In het werk van AUGUSTIN en ALOIS DE BACKER, *Bibliothèque des Écrivains de la Compagnie de Jésus*, worden nog als geheel of gedeeltelijk ongedrukt vermeld:

Een brief van EMMANUEL DE MORAES, uit Maláka, 6 Aug. 1545. — De brief van denzelfden in 1551 uit de Molukken, aldaar vermeld in Série IVe. Liège, 1858, pag. 435, is, zoo daarmede de brief bij M. TRAMEZZINO in I. pag. 69vs wordt bedoeld, zeker niet uit de Molukken, maar uit Zuid-Indië verzonden.

Brieven van FERDINAND OSORIO, uit Tolo, van 1 Jan. 1557, uit de Molukken van 5 Mei 1561 en van 10 Febr. 1563. cf. IIIe Série. Liège, 1856, pag. 549 (uit MACHADO, II. 47).

Brieven van FRANC. VIEYRA (VIERA), uit de Molukken, van 9 Maart 1559, en van 29 Jan. 1566. cf. IVe Série. Liège, 1858, p. 728 (uit MACHADO, II. 283).

Brief van GONZALES RODRIGUES (RODERICUS), uit Maláka, in

1562. cf. IIe Série. Liège. 1854. p. 530 (uit SOTWEL. BARBOSA, II. 402).

Brieven van EMMANUEL GOMES, uit Ambon, van 20 Maart 1563, en van 15 April 1564. cf. IVe Série. p. 279 (uit MACHADO, III. 277).

Vruchteloos zocht ik ook naar den brief van FRANC. RANGEL, uit Makassar, den 14 April 1644 geschreven, waarin de marteldood van vijf geestelijken wordt verhaald. Die brief is gedrukt te Lissabon, 1645, in 4°. cf. IIe Série. Liège, 1854. p. 507, en JORGE CESAR DE FIGANIERE, *Bibliographia historica Portuqueza*. Lisboa, 1851. 8°. pag. 275. N°. 1449.

. Liége, 1854, p. 530 (uit SOTW

MANUEL GOMES, uit Amboin, van
April 1564, cf. IVe Série, p. 379

ik ook naar den brief van FRANC
4 April 1644 geschreven, waarin
estelijken wordt verhaald. Die br
1643, in 4°, cf. IIe Série, Liége,
AN DE PIGANIERE, *Bibliographie hist*
851, 8° pag. 275. N°. 1449.

PERPUSTAKAAN NASIONAL

PERPUSTAKAAN NASIONAL

ZA ELAN

PERPUSTAKAAN NASIONAL
REPUBLIK INDONESIA

ZA ELAN

ZA ELANI

PERPUSTAKAAN NASIONAL

ZA ELANI

